

Lietuvių tauta sovietmečiu: tapatybės konfigūracijos

Tolstant nuo sovietmečio, keičiasi ir jo kontūrai. Tai, kas kažkada atrodė reikšminga ir svarbu, palaipsniui blėsta, o antraeiliais buvę dalykai neretai įgauna naują prasmę ir reikšmę. Kaip sovietinėje Lietuvoje vykę procesai interpretuoti XX a. antroje pusėje Vakarų visuomenėse plitusių antimodernistinių judėjimų kontekste? Kaip buvo derinamos ar derėjo sovietinė ir lietuviška tapatybės? Kokios pasipriešinimo priverstinei sovietizacijai formos buvo jei ne veiksmingiausios, tai bent masiškiausios? Šie ir kiti iš jų išplaukiantys klausimai buvo nagrinėjami 2016 m. vasario 23 d. vykusioje nacionalinėje konferencijoje „Lietuvių tauta sovietmečiu: tapatybės konfigūracijos“. Konferenciją organizavo Lietuvos kultūros tyrimų instituto Šiuolaikinės Lietuvos kultūros skyrius. Žemiau pateikiame pagrindinių konferencijoje skaitytų pranešimų santraukas.

Violetos Davoliūtės pranešime „**Užsitiesęs atlydis: antimodernistinės kultūrinės praktikos Lietuvoje aštuntajame dešimtmetyje**“ aptartos antimodernistinės praktikos vėlyvajame sovietmetyje. Teigiama, jog tokių praktikų visumą geriausiai atspindi „grįžimo į kaimą“ (angl. „Rusticturn“) judėjimas. „Grįžimas į kaimą“ buvo kultūrinė reakcija į sovietinės modernizacijos nesėkmę. Šio 8 deš. sparčiai pagreitį įgavusio judėjimo varomoji jėga buvo troškimas rasti autentiškas tapatybės ištakas – „šaknis“ – ikimodernistinėje etninėje agrarinėje terpėje. Prasi-dėjęs kaip miglota prarasto ar sunaikinto tradicinio gyvenimo nostalgija, ilgainiui jis ne tik plačiai išplito, bet ir suteikė pagrindus

politiškai labai reikšmingam kolektyvinės martirologijos naratyvui. Jo esmę sudarė vis stipriau viešojoje erdvėje artikuluojama asmeninė ir kolektyvinė nuoskauda, kančia ir trauma. „Grįžimą į kaimą“ galima suvokti ir kaip XX amžiaus pabaigoje Europoje plitusio „atminties sugrįžimo“ proceso ypač stiprią regioninę atmainą.

Pasak Pierre'o Nora, šio tarptautinio reiškinio priežastimi tapo staigias ir stiprias pervartas masinėje sąmonėje sukėlę istorijos „spartėjimo“ ir demokratizacijos procesai. Pavyzdžiui, Prancūzijai 9 deš. tapus visiškai urbanizuota visuomenė, miestuose plito suvokimas, jog tradicinis gyvenimo būdas kaime negrįžtamai išnyko, ir miestiečiai pajuto stiprų nerimą dėl vykstančio istorinio atotrūkio nuo savųjų šaknų¹. P. Nora pastebi, kad tuo metu prancūzai jautėsi „amžiams atplėšiami nuo tradicijos, o ji yra brangi, paslaptinga, prisodrinta jau nebepažįstamos prasmės, kurią tiesiog būtina susigrąžinti“². Panašios jausenos 8 deš. pastebimos ir Sovietų Sąjungoje, tik čia jos buvo daug stipresnės, nes šuolis iš tradicinio pasaulio

1 Lyginant su Anglija ar Vokietija, kur šie procesai įvyko daug anksčiau, nuo 1954 iki 1982 m., Prancūzija patyrė gana sparčią urbanizacijos bangą. 1954 m. mieste gyveno 55 proc. Prancūzijos gyventojų, o 1982 m. – 73 procentai. Guérin-Pace, France, Pumain, Denise. 150 ans de croissance urbaine. *Economie et statistique*, n°230, Mars, 1990. Communes, métropoles, régions: l' espace français, p. 5–16, 8.

2 Nora, Pierre. Reasons for the current upsurge in memory. *Eurozine.com* (2002 m. balandžio 19 d.). Prieiga per internetą: <http://www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-en.html>

į moderniuosius, pramoninius didmiesčius įvyko vienos kartos gyvenime. Geoffrey Hoskingo nuomone, progresyvus, į ateitį orientuotas modernistinis proveržis su jam būdinga ypatinga socrealizmo eschatologija apie 1965 m. staiga pakeitė kryptį: „Vienu akimirksniu sovietinis prometėjiškasis troškimas veržtis į ateitį dingo – virto prarastojo Aukso amžiaus garbinimu.“³ „Grįžimo į kaimą“ judėjimo variklis buvo naujų autentiškumo standartų ilgesys, jų paieškos praecityje ir etninėje kultūroje bei pastangos per tam tikrus ritualus pasiekti asmeninę ir kolektyvinę transformaciją⁴. Impulsas ieškoti etinių ir moralinių vertybių ikimodernistinėje etninio kaimo terpėje siejo ir sovietmečio kultūrininkų elito narius (literatus, žurnalistus, kino režisierius, mokslininkus ir kt.), ir neformalių grupių ir sambūrių dalyvius (žygeivius, folkloro mėgėjus, kt.)⁵. Antimodernistinis impulsas ir praktikos – siekis užfiksuoti, išsaugoti ir atgaivinti nykstančius agrarinės civilizacijos fragmentus jungė įvairius visuomenės sluoksnius naujam tikslui ir palaipsniui skatino jų konsolidaciją. Pranešime teigiama, kad ir kokie buvo šio laikotarpio antimodernistinių judėjimų tipai – oficialiai pripažinti, nepolitiniai, disidentiniai ar tik nekonformistiniai, – kiekvienas jų brendo

bendroje brutaliai sovietinės modernizacijos šoko, nostalgijos, netekties ir troškimo rasti prarastą autentiškumą dirvoje. Daugumai jų išvykimas iš miesto ir piligrimystės ritualą primenančios kelionės ar žygiai tapo savotiška atminties archeologijos ir asmeninio virsmo forma. Todėl užuot kategoriškai teigus, jog šie procesai Lietuvoje nuo pat pradžių buvo sąmoningai antisovietiniai ar visiškai sovietinio režimo kontroliuojami ir panaudojami, geriau laikyti juos universalios ir sunkiai valdomos pansovietinės kultūrinės reakcijos į itin sparčiai ir brutaliai vykdytą modernizaciją dalimi, tuo pačiu ieškant paralelių su kitais panašiais judėjimais už sovietinio bloko ribų⁶.

Jūratė Svičiulienė kalbėjo apie „**Naujo**“ **žmogaus sampratą sovietinėje propagandoje**“. Ji teigė, kad „naujo“ žmogaus idėja pirmą kartą iškilo Renesanso filosofijoje. Humanistai suformulavo žmogaus sampratą, kuri prieštaravo Viduramžių filosofijai, drauge su religija akcentuojančiai nuodėmingą žmogus prigimtį. Renesanso epochos

3 Hosking, Geoffrey. *The Awakening of the Soviet Union*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990, p. 23.

4 Giesen, Bernhard. Performing the sacred: a Durkheimian perspective on the performative turn in the social sciences. *Social Performance: Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual*, ed. by Jeffrey C. Alexander, Bernhard Giesen, and Jason L. Mast. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, p. 342.

5 Ramonaitė, Ainė. *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Vilnius: Naujasis židyns – Aidai, 2015, p. 33–58.

6 Žr., pavyzdžiui, Franko Trentmano studiją apie „klajūnų judėjimą“ (angl. „rambler’s movement“) Anglijoje tarpukariu. Šioje studijoje autorius pastebi, jog bandymai įvardyti konkrečius tokio judėjimo politinius motyvus dažnai nukreipia dėmesį nuo kur kas sudėtingesnės kultūrinės dinamikos. *Civilization and Its Discontents: English Neo-Romanticism and the Transformation of Anti-Modernism in Twentieth-Century Western Culture*. *Journal of Contemporary History*, 29.4, 1994, p. 586. Be to, svarbu neišleisti iš akių ir etnografinio sąjūdžio Šiaurės Amerikoje ir jo poveikio Sovietų Sąjungai. Mitchell, Gillian. *The North American Folk Music Revival: Nation and Identity in the United States and Canada, 1945–1980*. Aldershot: Agate Publishing, 2007, p. 1–2. Cohen, Roger. *Rainbow Quest: The Folk Music Revival and American Society: 1940–1970*. Amherst: University of Massachusetts Press, 2002.

žmogus pradėjo pasitikėti savo jėgomis, suprato, kad jis gyvena ne tik dėl pomirtinio rojus perspektyvos, bet ir tam, kad tenkintų individualius, natūralius poreikius žemiškajame pasaulyje. Renesanso filosofija, įveikdama kūniškumo ir dvasiškumo priešpriešą, būdingą ankstesnei filosofijai, prabyla apie kūno ir sielos harmoniją. „Naujo“ žmogaus formavimo idėją tęsė XIX a. utopinio socializmo atstovai, įvardydami laisvą konkurenciją kaip pagrindinę žmonių nelaimių priežastį, kada vieni individai, negalėdami konkuruoti rinkoje, nuskursta, o kiti lobsta. Jie buvo įsitikinę, kad antagonistinius prieštaravimus visuomenėje gali įveikti visuotinis liaudies švietimas, t. y. bet kuris visuomenės institutas turi tapti auklėjimo mokykla. Utopistų požiūriu, naujos asmenybės formavimą lemia moralė, darbo bei išsilavinimo sąjunga, taip pat saviaukla kūrybinio darbo procese. Marksistinės filosofijos klasikai žmonių auklėjimą sujungė su visuomeninių santykių pertvarkymo reikalavimu bei su aktyviu liaudies vaidmeniu šiame procese. Kritikuodami buržuazinio auklėjimo sistemą, jie teigė, kad komunistinis auklėjimas yra visapusiškas, harmoningas kiekvieno visuomenės nario dvasinių ir fizinių jėgų ugdymas.

Visuomenėje buvo propaguojamos šios pagrindinės žmogaus savybės: ištikimybė komunistinio idealams, nesitaikymas su žmogaus eksploatacija ir priespauda, kolektyvizmas, humanizmas, socialistinis patriotizmas, internacionalinio solidarumo jausmas, darbštumas, asmeninis orumas. Komunistinio auklėjimo sistemą sudarė: mokslinės, komunistinės pasaulėžiūros ugdymas (pagrindas); ateistinis auklėjimas; estetinis auklėjimas; fizinis auklėjimas. Api-

bendrinant išskiriami šie „naujo“ žmogaus bruožai arba reikalavimai, koku žmogumi individas privalo tapti: 1) laikosi kolektyvizmo principų, 2) laisva valia atsisako savo interesų dėl visuomenės interesų, 3) pasiruošęs save paaukoti visuomenės gerovei, 4) laikosi materialistinės ir ateistinės pasaulėžiūros nuostatų, 5) žmogaus gyvenimo tikslas – sukurti geresnį, laimingesnį gyvenimą ateinančioms kartoms. Vėliau buvo sukurtas „Moralinis komunistinio statytojo kodeksas“, kuris tapo III komunistų partijos programos ir statuto (1961 m.) sudedamąja dalimi.

Sovietų Sąjungai Lietuvą okupavus 1940 m. birželio mėnesį, komunistų partija ir sovietinė vyriausybė vykdė nuoseklią ir kryptingą šalies ūkio sovietizaciją, švietimo ir kultūros įstaigos, organizacijos turėjo jai padėti išugdyti sovietinį žmogų, kuris neišmanytų savo tautos istorijos, papročių, būtų ištikimas komunistiniams idealams.

Pastebėtina, kad naujo herojaus paveikslą mene dažniausiai reprezentuoja moteris, kurios ženklą tapo žinoma Veros Muchinos skulptūra – didinga kolūkietė drauge su darbininku, iškėlę virš galvos kūjį su pjautuvu. Tarybiniam mene moters paveikslui būdingi ir saviti lyties požymiai, ir drauge pristatomi nauji, tradicinėje kultūroje laikyti ne moteriški socialiniai vaidmenys. Tokio moters vaizdavimo ištakos slypi marksistinės teorijos ir socializmo praktikos suformuluotoje tarybinės moters koncepcijoje, kuri akcentavo tris pagrindines moters socialines funkcijas visuomenėje: 1) pilietės, 2) dirbančiosios ir 3) motinos. Apolonija Valiukevičiūtė straipsnyje „Lietuvių tapybos bruožai (1945–1956)“ kritikuoja L. Mergašilskio nutapytą aktorės K. Kymantaitės portretą (1950 m.) dėl to, kad dailininkas

„labiausiai žavisi juvelyriniu vėriniu“, „stengiasi perteikti „suknelės minkštumą“ ir „jokia šiltesnė mintis nenušviečia“ aktorės veido⁷. Tačiau dailėtyrininkė pagiria I. Trečiokaitės-Žebenkienės paveikslus, kurie pasižymi monumentalumu (pvz., „Motinos portretas“, 1949 m.), siekia „apibendrintu piešiniu ir spalvine gama parodyti žmogaus didybę ir perteikti laikotarpio dvasią“⁸.

Tačiau tarybinė ideologija naudojo ir labiau užmaskuotą propagandos formą – specifines, vertinančias formuluotes, pavyzdžiui, akcentuojant tipiškus tarybinių moterų bruožus – darbštumą ir talentą, jų žinias ir aktyvią pilietinę poziciją, didelį organizuotumą ir drausmingumą. Ingrida Korsakaitė straipsnyje „Lietuvių tarybinė lakštinė ir iliustracinė grafika 1956–1964 metais“, analizuodama A. Makūnaitės raizinių ciklą „Rugio daina“ (1960 m.), pastebi, kad jis „atskleidžia apibendrintus liaudies darbo, vargo ir kovos vaizdus“⁹. Šiuose raiziniuose išryškėja pagrindiniai moters gyvenimo etapai: „nerūpestingos kūdikystės džiaugsmas“ raizinyje „Vaikelis“; „gilus tragizmo persunktas išmaldos prašančios moters atvaizdas“ raizinyje „Motina“; „sena suvargusi valstietė“, pavaizduota raizinyje „Pelų duonelė“; o paskutinis ciklo raizinis „Pabaigtuvės“ „alsuoja gyvenimo pilnatvės ir laimės jausmu. Ramybės nutviekstas merginos veidas čia tarsi simbolizuoja Tarybų

Lietuvos jaunystę“¹⁰. Pasak dailėtyrininkės, raizinių meninės priemonės ir siužeto logika atskleidžia perėjimą nuo sunkios lietuvių liaudies praeities į šviesią dabartį bei ateitį.

Alvydas Noreika pristatė pranešimą, kurio tema – „9 dešimtmečio jaunimas – muzika ir futbolas prieš sovietinę tikrovę“. Pranešėjas teigė, jog subkultūras jaunuoliai pasirenka dėl įvairių priežasčių. Vieniems subkultūra – tai būdas susirasti draugų už mokyklos ir kaimynystės rato bei linksmai praleisti laiką, antriems – priemonė įtvirtinti savo socialinį statusą, nes subkultūra laikoma prestižišku ar madingu dalyku, tretiems – tai galimybė atrasti naują individualią ar kolektyvinę tapatybę ir ją priešpriešinti kitoms bendraamžių grupėms, kartoms, visuomenei, valstybei ar atskiroms jų institucijoms.

Jau kultūros studijų klasika tapusiuose darbuose („Resistance through Rituals“, 1975 m.; „Policing the Crisis“, 1978 m.; „Subculture: The Meaning of Style“, 1979 m.; „Culture, Media, Language“, 1980 m.) Birminghamo mokyklos atstovai išplėtojo požiūrį, kad bet kokia, net ir orientuota į pasilinksminimus, jaunimo subkultūra yra politinis reiškinys. Jų teigimu, stilius, kuris sudaro subkultūros pagrindą, įkūnija vyraujančių socialinių ir politinių institucijų atmetimą.

Pirmieji pankai Lietuvoje pasirodė dar iki „Perestroikos“. Yra duomenų, pasak vieno iš alternatyvaus roko propaguotojo D. Bluvšteino, kad pankroko muzika jau buvo žinoma nuo 1977 m., tačiau masiniu reiškiniu pankų judėjimas pradeda virsti nuo 1981 metų. 1982 m. įvyksta tikras sprogimas. Liudininkų teigimu, tais metais vos ne kas antras Vilniaus moksleivis pankavo.

7 Valiukevičiūtė, Apolonija. Lietuvių tapybos bruožai (1945–1956). *Tarybinio meno kelias. Iš lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius: Mintis, 1968, p. 76.

8 Ten pat, p. 77.

9 Korsakaitė, Ingrida. Lietuvių tarybinė lakštinė ir iliustracinė grafika 1956–1964 metais. *Tarybinio meno kelias. Iš lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius: Mintis, 1968, p. 108.

10 Ten pat, p. 109.

Nuo 1985 m. prasideda atoslūgis. Ir per metus pankų ženkliai sumažėja. Naujais nariais ji pildėsi vangiai ir po truputį nyko, kol galiausiai po 1990 m. įvyko jos atgimimas.

Laikotarpiu iki „Perestroikos“, kai buvo draudžiamas rokas ir ribojama jaunimo saviraiška, daugelis Lietuvos pankų stiliaus elementų savaime buvo tiesioginis iššūkis sovietinei valstybei ir jos ideologijai. Jie visais atžvilgiais neatitiko sovietinės mokyklos diegiamo jaunuolio idealo – tvarkingo, dorą, disciplinuoto ir besirengiančio stropiai vykdyti partijos iškeltus uždavinius. Jie kirposi trumpai, skutosi smilkinius ir šiaušė plaukus. Išvaizdą papildė draudžiamos muzikos klausymasis, slankiojimas gatvėmis, sėdėjimas kavinėse ar važinėjimas riedlentėmis, kitaip sakant, dykaduoniavimas.

Be abejo, pankai buvo nevienintelė antisovietiška nusiteikusi jaunimo grupė devintajame dešimtmetyje. Iš kitų paminėtini futbolo gerbėjai bei „metalistai“. Šios dvi subkultūros tiek savo kilme, tiek ir stiliaus ypatybėmis susijusios su pankais. 1985 m. pankų Lietuvoje pradeda mažėti. Mažėja ne tik dėl to, kad pankai pagaliau užauga ir atsisveikina su paauglystės paikystėmis, bet ir dėl to, kad didelė jų dalis pradeda keisti subkultūrinę priklausomybę. Tapo „metalistais“ ir futbolo gerbėjais.

Kaita įvyko palaipsniui, be jokių drastiškų šuolių. Dėl griežtos sovietinės cenzūros trūko informacijos apie tai, kas vyksta Vakaruose, ir vietiniai pankai savo stilių kūrė laisvai improvizuodami pagal jiems prieinamą medžiagą. Taip dalis jų klausėsi ne pankroko, kaip turėjo daryti įprastu atveju, bet metalo. Jie netgi save vadino „ei-si-di-sistais“ (nuo australų sunkiojo roko grupės „AC/DC“ pavadinimo). 1985 m. Sovietų

Sąjungoje panaikinus roko draudimą ir atsidarius pirmosioms garso įrašų studijoms metalą klausantiems pankams, susidarė sąlygos toliau gilintis į šią muziką. Per muzikinio akiračio plėtimą, manau, ir susidarė sąlygos naujai apsibrėžti savo subkultūrinę tapatybę.

Labai panašiai vyko ir virsmas į futbolo gerbėjus. Įkvėpti į Vilnių atvykstančių kitų komandų sirgalių pavyzdžio, pankai nusprendė mylimą komandą palaikyti ne tik namuose, bet ir svetur. Pirmoji išvyka įvyko 1985 metais. Iki 1988 m. svetur vykstant nereguliariai. Nuo 1988 m. iki paskutinių „Žalgirio“ rungtynių 1990 m. kovo 9 d. Odesoje su „Černomorecu“ lietuvių gerbėjai dalyvavo visur, kur žaisdavo jų komanda. Ten skambėjo ir patriotinės antisovietinės dainos bei šūkiai.

Būtina pažymėti, kad nuo 1985 m. nemažai asmenų, tiek buvusių pankų, tiek ir naujai įsitraukusių narių, puikiausiai derino abi tapatybes – buvimą „metalistu“ ir fanu. Pastarasis momentas lėmė, kad metalistų gausa lietuvių sirgaliai išsiskyrė Sovietų Sąjungoje. Todėl priešininkams būdavo nesunku juos susekti. Jei pamatydavo, kad prie stadiono artinasi grupelė dėvinčių odines striukes ir mūvinčių džinsais, iš karto suprasdavo, iš kur jie atvykę.

Romualdas Juzefovičius perskaitė pranešimą „Sovietmečio kultūros ypatumų vertinimai lietuvių išeivijos publicistikoje“. Pranešime siekta apibūdinti svarbesnius sovietinio laikotarpio Lietuvos kultūros vertinimų to meto išeivijos periodikoje aspektus. Pažymėta, kad apie sovietinės okupacijos realijas liudijo jau pirmieji pokario lietuvių išeivijos periodiniai leidiniai: „Aidai“, „Žiburiai“, „Mintis“, „Laisvės varpas“ ir kt.

Publikacijos buvo iš esmės paremtos asmenine inteligentijos migracijos patirtimi. Publikacijose pasitraukimas iš Lietuvos II Pasaulinio karo pabaigoje buvo pateisinas pirmos sovietinės okupacijos išgyvenimais. Periodikoje skelbti tekstai byloja apie išeivijos siekį tęsti lietuvių kultūrinę raišką, kuri jau buvo subrandinta tarpukario metais. Šiuo požiūriu buvo itin aktyviai reikiama antisovietinė lietuvių akademinės inteligentijos išeivijoje pozicija.

Šeštame dešimtmetyje lietuvių išeivijos jaunesnioji karta, įgijusi išsilavinimą Vakarų šalyse, jau gyvenanti Europoje, JAV, Kanadoje, Brazilijoje, Australijoje, toliau plėtojo lietuvių periodinę spaudą užsienyje. Sovietinės kultūros tematika buvo aptariama išeivijos leidiniuose „Tėviškės žiburiai“, „Santarvė“, „Aidai“, „Akiračiai“, „Metmenys“, „Draugas“, „Pasaulio lietuviai“, „Į laisvę“, „Lituanus“, taip pat užsienio sovietinių studijų žurnaluose „Soviet Studies“, „Journal of Baltic Studies“, „Problems of Communism“ ir kt.

Spauda byloja, kad pradėta profesionalesnė ir išsamesnė sovietinės visuomenės analizė. Publicistinėje raiškoje jau dalyvavo ir kai kurie emigravę lietuvių disidentai, buvo remiamasi Vakarų šalių tyrėjų darbais ir ryšiais su Rytų Europos inteligentija.

Šalia senosios krikščioniškosios ir tautinės antisovietinės publicistikos, atsiribojančios nuo sovietinės Lietuvos aplinkos, ryškėjo liberalių nuostatų autorių raiška, jų siekis analizuoti Lietuvos kultūros gyvenimą, jį siejant tai ne vien su sovietine politika, bet ir su socialiniu kontekstu, tarptautiškumu, akcentuojant ryšių su sovietinės Lietuvos inteligentija perspektyvos svarbą ir kt. Taip sovietinės kultūros

deformacijos nebuvo paneigiamos, bet tik išsamiau ir objektyviau įvertinamos.

Spaudoje analizuotos kintančios kultūrinės raiškos sąlygos, jų padariniai ir kai kurie kiti aspektai. Visų pirma tai rusifikavimo ir kiti sovietinės kultūros politikos procesai, kultūrinio tapatumo išsaugojimo problema, kultūros kūrėjų elgsena sovietinėje aplinkoje.

Sovietmečio politikos visuma Rimvydo Šilbajorio, Aleksandro Štromo, Vytauto Kavolio, Romualdo Misiūno, Tomo Venclovos ir kitų žinomųjų išeivijos autorių publicistikoje vertinama kaip dvasinių lietuvių vertybių griovimas ir siekis Lietuvos kultūrą panaudoti tik sovietinei santvarkai tvirtinti.

Lietuvių išeivijos autoriai pažymėjo, kad akcentuodami internacionalumą, sovietiniai politikai ribojo laisvus tarptautinius ryšius, išskirtinai akcentavo sąveikas su rusų kultūra svarbą, apribojo kultūros plėtros galimybes. Taip pat nurodomas Lietuvos inteligentijos dezorientavimas, nes ji negavo objektyvios informacijos apie pasaulio pokyčius, buvo ribojamos žinios net apie savo visuomenės praeitį.

Kita vertus, nuo 8-ojo dešimtmečio pradžios išeivijos autoriai pastebėjo, kad jaunimas jau daugiau domėjosi Vakarų šalių negu sovietinių respublikų kultūra. Lietuvių tautines nuostatas, autorių nuomone, iš dalies stiprino domėjimasis Rytų Europos šalių kultūriniu gyvenimu ir jų siekis išlaikyti kultūrinį tapatumą, išsaugoti istorinę atmintį. Todėl tapatindamos save ne tiek su sovietinės valstybės, o vis daugiau su komunistinės sistemos valdomomis Rytų Europos tautomis, Lietuvos jaunoji inteligentija stiprino savąjį išskirtinumą ir priešpastatė jį rusų.

Lietuvių išeivijos publicistika, manytina, pagrįstai vis daugiau akcentavo tarptautiškumo svarbą savam, lietuviškam kultūriniam tapatumui stiprinti, nes Sovietų Sąjungoje tapo vis daugiau aktuali tautų kultūrų kova dėl išlikimo.

Lietuvių išeivijos publicistikoje itin kritiškai vertintas socialistinio realizmo metodus, tačiau konstatuota ir tai, kad kūrėjai ieškojo alternatyvių raiškos būdų, formavo tam tikrą alternatyvios raiškos aplinką, todėl sovietų valstybėje nepavyko unifikuoti meninės kūrybos ir grožinės literatūros. Šiuo požiūriu pozityviai pristatomi Lietuvos jaunieji meno kūrėjai, kurie, vis daugiau veikiami Vakarų profesionaliosios ir masinės kultūros, mėgino įprasinti savo atvirą raišką visuomenėje. Kartais tai pavykdavo ne tik pusiau formaliuose jaunimo literatūrų ar roko muzikos gerbėjų renginiuose, bet ir profesionaliojo meno arenose.

Lietuvių išeivijos publicistinės įžvalgos ir informacija apie sovietmečio Lietuvos kultūrą buvo neretai viešinama masinėje užsienio šalių spaudoje, radijo stočių eteryje, buvo iš dalies neformaliais kanalais pasiekiamos Lietuvos visuomenei ir naudingos kultūrinei savimonei ugdyti. Šiuo metu tai yra vertingas viešosios publicistinės raiškos, lietuvių sovietologinės analitinės literatūros istorijos šaltinis.

Aurelija Mykolaitytė pranešime „**Homo sovieticus**“ šiuolaikinėje autobiografinėje prozoje“ teigė, daug medžiagos sovietmečio tyrimams duoda vis gausiau pasirodanti autobiografinė proza, kurioje bandoma užfiksuoti dar nesenos praeities patirtį. Čia ypač pravarti rusų disidentų rašytojo Aleksandro Zinovjevo (1922–2006) išpopuliarinta sąvoka „Homo sovieticus“. Rašytojo satyrinė

knyga tokiu pavadinimu buvo išversta į anglų, vokiečių, lenkų kalbas, deja, nėra pasirodžiusi lietuviškai. Knyga rusų kalba laisvai prieinama internetu ir ją visi norintieji gali paskaityti. Išsamaus „homo sovieticus“ tyrimo ėmėsi rusų sociologas Jurijus Levada, kuris bandė išsiaiškinti ir tai, kokie ankstesnio tipo bruožai persikėlė į mūsų laikus – „homo post sovieticus“ žmonėms. Jis yra įvardijęs tokias esmines savybes: socialinis dviveidiškumas, įtarumas, izoliavimasis, prie kurių vėliau prisidėjo ir cinizmas, didesnis agresijos lygis. Šio mokslininko tyrimai yra gerai žinomi ir Vakaruose.

K. Kaukas knygoje „Pragaro šiokiadieniai ir šventės“ ne vieną kartą užsimena apie prisitaikymą aukščiausiu mastu. Sovietinės respublikos vadovas Antanas Sniečkus reaguodavęs į bet kokius pokyčius Maskvoje: „Pavyzdžiui, savo ausimis daugybę kartu esu girdėjęs, kaip Sniečkus kiekvienos kalbos pradžioje ir pabaigoje dievino Staliną, o mirusį baisiausiai pasmerkė. Tas pats Sniečkus žavėjosi į diktatoriaus postą besiveržiančiu Berija, o kai artimiausi draugai Beriją suėmė ir tą pačią dieną sušaudė, Sniečkus paskubėjo apšaukti jį šėtono išpera. Po to Sniečkus karštai liaupsino į genseko postą taikiusį Malenkovą. Kai Malenkovui nepavyko, Sniečkus suskubo jį pasmerkti ir ėmė įtikinamiausiai dievinti sovietų šalies vadovu tapusį Chruščiovą, visus kvailiausius jo išsidirbinėjimus. Kai šis numylėtinis neteko aukščiausio posto, tas pats Sniečkus jį keletą metų griežčiausiai smerkė, liaupsino Brežnevą“¹¹. Žurnalistas apie sovietmečiu tvyrojusią prisitaikymo atmosferą liudija tokių faktų, kurių neatrasi

11 Kaukas K. *Pragaro šiokiadieniai ir šventės*. 2008. Klaipėda: Druka, p. 15.

jokiame vadovėlyje. Jis prisimena savo mokslo draugus ir pažįstamus, kurie, bijodami tremties, sąmoningai ieškojo rusaičių ir jas vedė, specialiai stoji mokyti būti karininkais, baigė partines mokyklas ir tuo didžiavosi.

Gydytojas J. Lelis kiek kitaip atskleidžia prisitaikymą: sovietinės sistemos įdiegti vaidmenys tampa būdinga ne tik nomenklaturai, bet ir persmelkia paprasčiausių žmonių gyvenimus. Konformizmas knygoje „Tragiškos ir komiškos miniatiūros“ pasirodo tiesiog anekdotiškas: pavyzdžiui, vienas psichinis ligonis apsimeta komisarų pirtaku ir visi jo ima bijoti. Medikas prisipažįsta: „Gėda prisipažinti, bet gerokai išsigandau ir aš. O gal?.. kas gali žinoti? Tokie neaiškūs laikai...“¹². Visi prisitaikėliai vaizduojami karikatūriškai – apie tai miniatiūros „Politruko „broma, atverta ing viečnastj“, „Tarybinės „pamaldos“, „Laesiomaiestatis“, „Angelo diena“, „Budrusis komjaunuolis“ ir kt. Neretai nomenklatūrininkų prisitaikymo akstinas: ne tik saugumo jausmas, bet ir privilegijuoto gyvenimo bet kokia kaina siekimas: „Paaiškėjus, kad nereagavo, galėjo būti apkaltintas praradęs revoliucinį budrumą, ir tada sudieu šiltai vietelei.“¹³

Autorius vaizduoja moralinį žmonių degradavimą okupacijų metais: pavyzdžiui, pasakojama apie nubuožinimą, kai ištroškusi turto subėgdavo minia: čiupdavę viską, kas pakliūva po ranka. Tas pats atsitikę ir su nužudytų žydų turtu, kurį savinęsi net ūkininkai¹⁴. Atskira istorija skirta sovietmečio nomenklatūrininkų privilegijoms. Knygoje atvirai rašoma apie melą, kuris sovietmečiu

buvo tapęs pagrindine savisaugos priemone. Prisimenama, kad žmonės žūdavę už savo atvirumą ir ilgainiui mokėsi veidmainiauti: „Žmonės dar nebuvo įpratę laikyti liežuviu už dantų ir dėl to žiauriai nukentėdavo“¹⁵. Apie šį liežuviu laikymo už dantų fenomeną nemažai rašoma ir traumos tyrinėtojų studijose: tylėjo tiek patyrusieji Holokaustą, tiek buvę Sibiro tremtiniai, apie tai būdavo vengiama kalbėti netgi šeimose, tarp pačių artimiausių žmonių. Galima būtų tarti, kad vienas iš ryškių „homo sovieticus“ bruožų buvo apsimetinėjimas, sąmoningas kito „aš“ kūrimas: atsiminimuose skleidžiasi chameleoniška būtis.

Autobiografinė proza gali tapti liudijimu apie sovietmetį ir jame gyvenusius žmones, jų elgesį, vidines nuostatas. Žiūrint iš dabarties perspektyvos, šis laikas atrodo tragikomiškas. Kita vertus, abu autoriai, J. Lelis ir K. Kaukas, pasakoja apie tikrus žmonių gyvenimus, jų likimus, kurie neretai yra labai skaudūs, atveriantys tragišką to meto žmonių tikrovę. Labiausiai pabrėžiamas žmonių prisitaikymas prie totalitarinės sistemos, siekis išlikti bet kokia kaina, baimė tapti auka, melas, išsižadant savo tapatybės: tai šizofreniška, chameleoniška būtis, pavergusi pačius įvairiausių to meto žmones.

Pranešimus konferencijoje taip pat skaitė Vytautas Rubavičius, Stanislovas Juknevičius, diskusijose dalyvavo Vilius Ivanauskas, Jūratė Landsbergytė, Kęstutis Šapoka, Skaidra Trilupaitytė ir kiti iškilūs šalies mokslininkai. Kristinos Civinskienės pranešimo pagrindu parengtas straipsnis skelbiamas šiame žurnalo numeryje.

STANISLOVAS JUKNEVIČIUS

12 Lelis J. *Tragiškos ir komiškos miniatiūros: okupacijos meto gydytojo užrašai*. Vilnius: Agora, 1998, p. 13.

13 Ten pat, p. 149.

14 Ten pat, p. 22, 44.

15 Ten pat, p. 88.